

Авторнун тырттырган чирчү.

ТӨРЭЭН ЧОНУНУҢ КАЙГАМЧЫК ЧОРГААРАЛЫ

2007 чылдың февраль 28-те үнген «Россияның дайынчы алдарының болгаш тураскаалдыг хүннеринин дугайында» № 22 Федералдыг хоойлунун 1-1 чүүлүнге өскерилгелер кирир дугайында» Федералдыг хоойлу езугаар «Россияның дайынчы алдарының болгаш тураскаалдыг хүннеринин дугайында» Федералдыг хоойлуга «Россия Федерациязынга Россияның дараазында тураскаалдыг хүннерин тургузар» немелдени кириген: декабрьның 9 — Ада-чурттуң Маадырларының хүнү».

Декабрь эгезинде бо байырлыг хүнү Екатерина II хааның үзүндө болган кайгамчык болушкун — 1769 чылда Ыдыктыг Георгий Победоносец орденин Екатерина II хааның тургусканынга тураскааткан. Ол чылдарда ук орденин тулчуушкунга эрес-дудим, чаныш-сыныш чок чоруун көргүскен дайынчыларга тыпсып турган.

Ыдыктыг Георгий ордени 4 ылгавыр чадаларлыг, оларның 1-ги чадазы эң бедии. Орденин 4 чадазы-биле шаңнаткан 4 кижи бар. Оларның аразында кайгамчык орус полководчулар М.И. Кутузов биле М.Б. Барклай-де-Толли. Оон аңгыда ол орденин тургускан дээш Екатерина II бодун ооң-биле шаңнаан.

1917 чылга чедир Георгий кавалерлеринин хүнүн демдегеп келген. Эрги календарь санаашкыны-биле ноябрьның 26-да. Октябрь революциязының соонда орденин тывыспастан.

2000 чылдың август 8-те РФ-тин

Президентизинин № 1463 Чарлы-биле «Ыдыктыг Георгий орденин чергезин, шылгаралдың демдээ — Георгий крестизинин дугайында

дүрүм» езугаар ук ордениге дээди дайынчы шаңналдың эрге-байдалын эгиткен. Ынчангаш декабрь 9 — Совет Эвилелинин Маадырларын, Россия Федерациязының Маадырларын, Ыдыктыг Георгий болгаш Алдар ордениннеринин эдилекчилерин алдаржыдар хүн.

Россия Федерациязының Маадыры — Россия Федерациязының күрүне шаңналы, дайынчы маадырлыг чорук-биле холбашкан күрүнезинин болгаш чонунун мурнунга ачы-хавыязы дээш тыпсыр ат.

Россия Федерациязының Маадыры ат күрүне шаңналдарының бир аңгы хевири (орден, шылгаралдың демдээ, хөрек демдээ, хүндүлүг аттар-биле бир дөмей)

Россияның Маадыры С.К. Шойгу.

болгаш Россия Федерациязының күрүне шаңналдарының чадазында бир дугаар черде турар.

Россия Федерациязының Маадырынга тускай ылгавыр демдекти — «Алдын Сылдыс» медальды тыпсыр. Бо хүндүлүг атты Россия Федерациязының 1992 чылдың март 20-де үндүргени «Россия Федерациязының Маадыры атты тургузар болгаш тускай ылгавыр демдек — «Алдын Сылдыс» медальды тыпсыр дугайында» Хоойлузун езугаар ол-ла хүн Россия Федерациязының Дээди Советинин доктаалын езугаар тыпсып эгелзэн. Россия Федерациязының Маадыры атты Президент чаңгыс катап тыпсыр.

Эң баштай Россия Федерация-

зының Маадыры атка «Мир» космостуг орбита станциязынга эң үр үеде ажилдааны дээш ужудукчу-космонавт Сергей Константинович Крикалев төлөптиг болган.

Россияның Маадырларының хөй кезин кандыг-ла-бир чылда-гаан-биле оон мурнунда шак-ла ындыг атты албайн барган Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болуп турар. Оларның аразында кара чаңгыс херээжен ужудукчу-халдакчы Лидия Ивановна Шулайкина, генерал Михаил Григорьевич Ефремов болгаш өскелер-даа бар.

Россияның Маадырларының аразында кара чаңгыс тыва кижилер — армия генералы, Россияның онза байдалдар сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу — Тываның езулуг чоргааралы. С.К. Шойгу 1991 чылдың май айда камгалакчылар корпусун тургузар дугайында идеяны үндүрүп келген. Ол-ла чылын Россияның камгалакчылар корпусунун даргазы апарган. 1991 чылдың ноябрь 19-та хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш оон уржуктарын узуткаар талазы-биле РФ-тин Күрүне комитетинин даргазынга томуйлаткан.

С.К. Шойгу Таджикистанга, Мурнуу Осетияга, Абхазияга, Боснияга, Сербияга, Косового эрткен камгалакчы болгаш гуманитарлыг операцияларны удурткан. Россияның аңгы-аңгы булуңнарынга болган бойдустун айыыл-халаптарының уржуктарын узуткаары-биле

холбашкан ажилдарны чо 1992 чылдың июльда Соңгу Мурнуу Осетияның байдалын көөр талазы-биле РФ күрүне комиссиязының учузу. 1993 чылда грузин чөрүлдээзин чавырылдыр талазы-биле Россияның кат комиссияның удуртукчузу. 2003 чылдарда КНО-нун бо айыыл-халаптарын кызыр талазы-биле делегейиниң он эрттирер РФ-тин Национал сязызының даргазы.

1994 чылдың ноябрь 20-да мааты камгалалы, онза бай болгаш бойдус халаптарын жуктарын чайладырының биле оон удуртуп турганы комитетин яамы кылдыр тур болгаш С.К. Шойгуну оон кылдыр томуйлаан. Ол аж С.К. Шойгу 18 чыл ажилда болгаш Россияның сайытта аразында эң хөй чыл аж турар сайыт болуп турар.

РФ-тин Президентизи 19-дың сентябрь 20-де С.К. Шойгуну Россияның Маадыры атты «Алдын Сылдыс» медальды выскан. 2000 чылдың январь май айга чедир ол РФ-тин Чо Даргазының оралакчызы. 1996 чылдан бээр РФ-тин чок чорук чөвүлелинин кө 2001 чылдан бээр РФ-тин Чо чанында Далайлар талаз коллегияның кежигүнү. 2009-ноябрь 17-ден бээр Ору графтыг нитилелдин презид

Алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувуска Ада-чу Маадырларының хүнүн таварыштыр изиг бай чедирбишаан, төрөөн тыва чону аңаа улам чедишкиннерни күзевишаан, аңаа кайгамчык чорга илередип турар.

Редакцияның нитилел-политиктиг килд

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун Дээди Хуралдың депутаттарынга Айыткалын улуг сонургал-биле номчудум. Чаарттыг парламентинин мурнунга бир дугаар Айыткалын Дарга бедик уткалыг болгаш тодаргай сорулгалыг документ кылдыр тургузуп шыдааны илдең-дир.

«Бо хүн республиканың амыдыралында чугула үе-чада болуп турар: чаа чүүлдүн эгези..., эрге-чагыргаларның аразында эп-сеткилдиг чугалаажышкыннарның эгези» дээн. Шынап-ла, ындыг чугалаажышкынны, оон уламындан чону дээш, төрөөн черинин сайзыралы дээш демниг ажилдап чоруур эрге-чагыргаларлыг болурун чон шагда-ла манаан болгай. Ону Дарга Айыткалында чиге чугалаан-дыр. Мен аңаа дыка таарзындым.

«Эрткен үевиштиң частырыгларын эдип, оон түннелди үндүрер ужурулг бис» дээни аажок шын. Эрге-чагыргаларның аразында ме-силдежишкыннерден «чон шуут шылап-могаан, тургузукчу анаа ажилды күзеп турар». Ону чедип алырынга таарымчалыг байдал тургустунган деп Дарганың санап турары барымдаалыг. Ону бис көрүп тур бис: чаа сонгуттурган парламент биле Чазак бир демниг ажилдап эгелей бердилер: каш-даа сессия саат чокка эрти, анаа тургустунган айтырыгларны депутаттар бедик темп-биле, а кол-ла чүве — чонга ажыктыг кылдыр, билдиги шийтирлеп турлар. Бюджеттин хөй-ниити сайгарылгазын бир дугаар хөй чонун кирижилгези-биле кылды. Эрги чылдарда ыш-каш чонувусту шүүдеди бээр тава-рылгалар турбазы-биле бистер, сонгукчулар, депутаттарывыстан негелдени күштелдирер ужурулг

бис, «эки ажилдап турар» деп мактап турбайн, сонгулдалар үезинде аазаан чүүлдеринин күүселдезин чедип ап, харылзааны үспейн тураалыңар.

Айыткалда эрге-чагырганы чон ылгавайн турар дээни дыка шын. Оларның ажылынга үнелелди боттарының канчаар чурттап турарының аайы-биле берип турарлар, ылаңгыя тус чер бот-башкарылганынга. Ында бар четпестерни Дарга тодаргай айтыкан-дыр. Олар дээрже кижилер бүрүзүңе көскү, билдингир, эң бөдүүн чүүлдер-дир. Оларны ыяап-ла Чазак Даргазы Айыткалынга айтырга эскерип, «маадырлыгы-биле күүседир» азы эдери херек апарганы ол бе?

Муниципалитеттерге дыка хөй үндүрүглери шилчидип берип турбуже, «акша-хөреңги чедишпестир» деп олургулаар тус черниң даргаларын шүгүмчүлээни шын. Дарганың сайгарылгалыг чугаа-зындан алырга, херек кырында акша-хөреңги бар-дыр (күзел ышкыш хөй эвес-даа бол), ам-даа 40 хуу улгаттырар шийтирн Чазак хүлээп алган-дыр, курла-вырлар безин бар-дыр, ол дээрже чедир чыгдынмаан үндүрүглери-дир. Оларны кандыг көскү ажил-херектерге ажылгааныл? Кудумчуларны, оруктарны септеп, сай-гылгааннарны азып, оларны док-таамал солуп, сугларны чурумнуг бадырып, хоорзаларны салып

турар чагырга черлери бар бе? Ол дээш туржуп турар депутат чоп дыңналбазыл? Чыып алган үндүрүглөр үзе-ле боттарының шалыңнарынга өй, харын-даа чедишпес болур болза, ындыг эрге-чагырга чери чүнү-даа шийтирлеп шыдавазы билдингир.

Акша-көпеек чогулга чылда-гааннап, чамдык чагырга черлери ачы-дуза марафоннары эрттиргеш, сайгарлыкчылардан, албан черлеринден болгаш чонундан эвээш эвес деткимчени ап турарлар, ол бир чүүлүнде база шын, херек хемчеглер-дир, ынчалза-даа оларның дузазы-биле кандыг чугула айтырыгларны шийтирлеп алганы чонга билдингир, ажык болбайн турар.

«Ада-иелерден кандыг-даа контроль чок чыылда кылырын соксадыр. Бюджеттен дашкаар акша-хөреңгинин көпеек бүрүзү эң шыңгыы четка турар ужурулг». Ындыг шын сөстөрни ада-иелер бистер кайы-даа деңнелден хөйү-биле дыңнап келген бис, ынчалза-даа ол ам-даа уламчылавышаан болдур ийин. Ол негелдени амыдыралга күүседир дизе, школа, уруглар садтары бүрүзүнүн бюджеттен кайы хире акшаны алырын, ол чүү хире чүвеге четчирин хөй-ниитиге ажык-чарлыг болдурар болза, ынчан ол албан черлеринин удуртукчулары «акша четпес болду» деп чылдаган-биле ада-иелерден (херек кырында өөреникчилерден)

акша «хавыраарын» соксадыр ийик. А кажан акшаның хемчээли билдингирде ада-иелер чугула херек дузаны школага, уруглар садынга чүге чедирип болбас деп. Чүгле ону контрольдуг болгаш четтүг кылыры чөптүг негелде-дир.

Көдээ ажил-агыйда байдалды ханы сайгарып, ында эки, четпес чүүлдерни айтыкташ, «частырыглар-биле ажилды төндүрер» дээни ол адырже Чазактын кичээнгеи улам улгадыр дээрзин бадыткап турар деп билдим. Мында бергелер хөй, ынчалза-даа сорулгалар шын сал-дынган. Сүт хүлээп алыр пунктуларны катап тургускан бол, уругларның сүт күнхязы чок Россияда кара чаңгыс регион болуп турары-выстан уштунар сорулганы салгаш, Дарга боду ону контролга алы-рын аазаан.

Муң хойлуг малчыннарга 2011 чылдан эгелеп күрүнеден деткимчени көргүзөр комплекстиг хемчеглер ажилдап кылдынган, ам безин оларның чамдызы боттанып эгелзенин көрүп тур бис. Чижээ, найысылал Кызылдың кудумчуларында мурнакчы малчыннары-выстың чуруктарын чараштыр кылгаш, көскү черлерде асканын көрүп тур бис. Ол дээрже маадыр-лыг малчыннарывыстың буянныг ажил-ижин хүндүлөп, төлөптии-биле үнелеп турарының бадыткалы-дыр.

«Орулгалар болгаш ажилчын олуттарның саны — тус чер эрге-

чагырганың ажылының э ийи көргүзүглери бо». Ол шын негелде-дир. Шынап-ла, удуртукчу кижилер бодунун ажурдулгазының талазы-биле нун бедик үнелелин «четт» болур. Ажилчын олуттарны зуп, оон уламындан суму бюджетинче немелде акша-гени кирип ап турар чагыр чылар санның-ла боор. Сөөл чыл дургузунда күш-ажыл гунда дүшкүрүлгү чорукту ылдырыларының програм ажилдай берген соонда, аж турган хамаатылар хууда рүлгелерни ажыдып, бодунга ганы, а сумузунга эвээш-бич бол, үндүрүгнү төлөп турар ган. Бо чылдың 9 айларында публиканың боттун орулгалар 30 хуу өскенинде оларның база бар.

Бодум хуумда, малчынның бүдүрүп турар продукциязы чокка тааржыр өрте-биле ху ап турар черлиг болза (чижекжилер эвес аан), орулга-даа мелде ажилчын олуттар-даа апар дээрзинге бүзүрээр ме ажил.

Эрге-чагырганың болгаш нестин чогумчалыг ажил-чулгазы бо шийтирлеп ча каанывыс айтырыгны ам-на шийтирлээр боор дээрзи чоннун идегели улуг.

Кара-оол ЛАПЧ

Тес-Хем кожуун.

ХАНЫ УТКАЛЫГ, ТОДАРГАЙ СОРУЛГАЛАРЛЫГ

Тываның Улустуң чогаалчызы Ч.Ч.Кууларның 70 харлаанынга

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ МЕРГЕН УГААДЫГЛАРЫ

Тыва шүлүк чогаалының каш сөске үнелеп четпес ий шынары: бирээде, тыва дылдың сөс байлаан адагалап, чаартып, амыдыралдың бир идепкейлиг иржикчизи болдуруп турарында; ийде, угаан-одалды, сагыш-сеткилди мерген сөзү-биле секпедип, сайзырадып чорууру деп бодаар мен.

Тываның Улустуң чогаалчызы Кууларның чогаалчызы ирдиндан тыва культураның чүшкүрген уран-чечен омур-лерни адап, оларның ызын сактып көрээлиңер. Тыва чоннун бир ыдык ези атка чоргааралдың и-ыры («Адым»):

«...чүгү чачым, ыры-шоорум, өмөйим сергетти бе? идыг кончуг омак-сергек рбап ор сен, Кара-Дайым.

Караа көрбес хөгжүмчү дуга тыва тоожу («Шораан»). Хөгжүмчү салым-чаяан — чаяан. Бойдус биле үүлө-чаяанн хайырлааш, ооң чырык хунну көрбес, шыдавас болдуруп деп гызылыг тоожулал (сюжет) аа чоннарда бурунгу чугаа-эгелээш неперээш. Тыва чунуң салым-чолун бойдус-олбап тоожуп кааны хөй-хөй чуларны чаяан-дөс, салым-ыдыралчы туруш дугайын-дандырап.

Тыва шүлүк чогаалынга ли-хөөннү күштөлдүрген, сеткилдин ырызын эң-не болгаш чончу, чонга чоок өвирлер-биле байыткан ү. Оларның эң-не баштай-К.Черлиг-оолдун бирги ажыткан шүлүүндөн:

«...хүннүн херелдери шонмаан болза, бай, тараа чемиш тыртып кайын үнген? ийимның чылыг холу дегбээ болза, ыр-шөлээш доругуп кээр шаам кайдал? нун «Тын — алдын, хүн — деп мерген сөзүңге даянган лар.

«...да даштар» деп номундан: кышылдың сорунзанын бой-чайгаар бүткен эртинеэи аа ооң кыры-биле ужул эрт-у куштуң омур-хевиринден ийлип алыр бис. Бо одуруг-дыка хөй уткалар чаштын-акшыл — бойдустун чаяа-кижиниң пөрүксүмээр, эге-и (тайгаларда чаштынган накшылдан сеткил-хөөн кө-р, ынакшаанның хей-ады

киискир (ак-ак булут кыры-биле ужулар) дээш, оон-даа өске.

Тайга черниң хөлү-дүр сен, А мен дээрде куу-дур мен. Ак-ак булут кыры-биле ужул чорааш, Дангаар эртен көрүнчүүңге тырттырган мен.

4. Лириктиг хөөндөн, ыры болган хөй чогаалдардан база «ырым», «ыржы чүрээм», «аялга-хөгжүм» деп омур-хевирлерден ол харылзааны эдерип, эскерер болзувусса, К.Черлиг-оолдун шүлүктеринде шүлүк аяны кончуг нарын, хемчээлдер-ритмнер хөй янзы деп эртем аргазы-биле бадыткаттыңан.

К.Черлиг-оолдун шүлүктеринде чаа аян-хөөннерлиг хемчээлдер, ритмнер хөй таваржып турар. Алды ажык үнүг, чеди-, тос-, он-, он бир-ажык үнүг одуруглар — хемчээлдерни ажыглап турар шүлүкчү. Тыва шүлүкте аян-хемчээлди бол-баазырадып сайзыраткан шүлүк-чүлөргө С. Пюрбю, К. Черлиг-оол биле М. Күжүгет хамааржыр. А бо үш авторнун аразындан аян-хемчээлдерни эң-не делгеми-биле ажыглаан шүлүкчү К. Черлиг-оол.

5. К. Черлиг-оолдун сонет биле баллада деп Европа чоннарындан келген хевирлерни тыва шүлүкке сайзырадып, тыва аянга, тыва амыдыралга (темага) элбээ-биле киригенин демдеглээри чугула.

Чогаалчының уран-чечен дылы-высты байыдып чоруу чогаалдык-чы ажылының чугула кезээ — кижилерниң угаан-бодалыга, сеткил-сагышынга мерген угаадыгларны немеп чорууру. Чоннун сагыш-сеткил культуразының кол үндезини мерген угаадыглар, мөңгө идея-бодалдар болур-ла болгай. Чоокта чаа номчаанывыстан «көдүргенивис» үнелиг «тывыштарның» чамдызын бөгүн допчулап демдеглед көрейин.

2005 чылдың «Чалбыыш өттүр» деп шүлүк номунда «Күскү шүлүктер» деп бөлүүндө беш шүлүк кирген. Мында «Күскү шүлүктер» ийи уткалыг. Күс — чылдың бир ээлчээ, чечектелген изиг чайның соонда бойдустун онуп, кадып, өң-чүзүнү-биле өскерлири-ле болгай, ол — чечек-чимистин бышкан үези, соок кыштың чоокшулап, чыварлыг тыныжын үрүп кээр үези. Ол ышкаш күс — назынның бышкан үези, кижиниң өзүп-доругуп, угаан-кирип, дуржулга ап, чуртталганың

үнезин тода билип, соонда салгал-дарга арга-сүмезин бээр үези. Анаа тептингеш, К.Черлиг-оолдун шүлүктеринден мерген угаадыгларны эскерип көрээлиңер.

1) «Амыдырал чаяалгазы — ажы-төлде» деп идеяны делгедип турары. «Божуур бажың аас-кежик үлөп турар» деп одуругну дыңнаар даан: ында өөрүшкү, чоргаарал, ханы бүзүрел сиңген.

«Урулуг ак чалыы хадың..» деп шүлүүндө («Часкы шүлүктер» бөлүүндө кирген) лириктиг маадыр сааттыг кыска дөмөйлээн урулуг ак хадыңны чуруп тура, чанында бир хадыңның кавай чазаар ээр будуундан чергелешкек омур-хевирже шилчип: «уруг эжим кайда ирги» база «амыдырал чаяалгазы ала-чайгаар бисти манаан» деп түңнээн.

Урулуг ак чалыы хадың сааттыг кыс сагындыра, ужалыг хем унну черде саадай берген таалап ор.

Кавай чазаар ооң эжин этпек Ай шинчилээн дег, кайыын тура чырыын чажа, эзим кежир бакылап тур.

Амыдырал чаяалгазы ала-чайгаар бисти манаан. Төрээн черниң магалың аа! дөспөс чүрээм, дыңна шүве.

Урулуг ак хадың ышкаш, уруг эжим кайда барды?

Амыдыралдың төнчү чок оруу — ажы-төлде деп бодалды «Алдын челдиг шилги чылгы..» деп сонединден база номчуур бис.

Эник ытты азыраайн деп чүн-не боор, Элекке-ле кажан кырый бердивис (...)

Күскү хаттан сарыг бүрү тоглаай-ла, Күзел чүглээн чаяан канчап оңар боор (...)

Алдын челдиг сая чылгы күжү дег,

Амыдырал чаяанынга бүзүр!

2) База бир мерген угаадыг: Амыдыралдың бергелерин шит-пирлиг эртер апаар, а эштиг кижини чинги-биле шыдап эртер.

Кижиниң чурттал эртер чуртталгазын шапкын хемге, оңгул-чин-

гилдерлиг орукка, орукта кедеп чыдар дүвү чок тамыга шүлүкчүлер дөмөйлээр. Куулар Черлиг-оолда шапкын хем, орай күзүн дошталып, чаактай берген суг, «Хемчик» деп бижээн:

Ийи холдал туттунчупкаш, Шапкын хемче кирипкен бис. Ийи, дадай, эчигейин! Чаактай берген Хемчик боор бе.

А берге үелерни кижини чүгле кады-кожа эштиг, туттунчупкан, четтинчипкен, демнежипкен эртер чүве; сугда баларлыг дашты так туттунуп алыр эш чокта эртери берге-ле ийин деп бодалды чедирген одуруглар бо:

Баларлыг даш адаавыста Базым бүрү тайып болур. Берге-ла дээш, хоруй берген олурарга, амыдырал хөгжүвөс, чүгле шимчээшкнде, ажыл-иште, бурунгаар чүткүлдө кижини кежик-чаяан, чедишкын манап турарын канчаар чечен сөглээн-дир: Баспас болза, соок сугга Баар эди курлуп өлгей.

Түңнээни: Чуртталганың бергелерин Шудургувус шак ынчаар эртип чору.

3) Кижиниң төрээн чери, бойдузу — кандыг-даа ундаралды часкарыптар күчү-күштүг деп мерген чагыгы база «Күскү шүлүктер» бөлүүндө кирген «Кундус өң-нүг алдын хевис сырый аргып..» деп сонеттен номчуур бис. Төрээн черинге кижиниң кызыгаар чок ынакшылын, аңаа ооргаланып чоруурун баштайгы шүлүктеринден эскерер бис.

Төрээн черни, ишчи чонну сыңырыптар Сагыш ышкаш улуг куспак турган болза, Төнчүзү чок ынакшылды илередип, Чаңгыс угда сагыш хандыр куужактапса! («Адым», 1975, «Чанып ора»).

Төрээн чериниң бойдузу кижини деткип, карактап, холдан салбайн өпейлеп, камгалап чоруурун 2004 чылдың шүлүүндө бижээн. Ында салгынга дүшкен сарыг бүрү, күскү бораан, күскү чывардан лириктиг маадырга сарыннанчыг апаар, саймааралдыг үеде сагыш-бодал аартал келир:

Күскү чывар өзээм өттүр дидиредир

Күзел-соруум хоозурады хадыыр деп бе.

база: Күжүр ботту часкарыптар күчү бар деп, Хүрөң дыттар хооңайндыр дагжап турлар.

Саймааралга алыскан кижини хүрөң дыттар оожуктуруп, сеткилин чазап келири ышкаш, «Күзээ-вистиң шивилери» деп шүлүкте («Даң хаязы», 1988) база-ла мөңгө ногаан шивилер кижилерге амыдырап-чурттаар күштү немеп чоруурун шүлүкчү бижээн. Ында «хөнү, бедик», «ширин, чоргаар», «кара-кара шивилер... инеленген бүрүлериң шыргайында шижектер уяларың кадагалаан», чазын «чычы торгу хөлбөңнээ дег» ногаарып келир. Бойдустун кайгамчык чаражы:

Күзээвистиң шивилерин назы бара Күзел хандыр магадааштың пөкледивис.

Бергелерге туржуп эртерин: «Чеже кыштың соок дүвү шуурганын / Денге туржуп, кады шыдап эртпедивис».

Чергелешкен шивилер дег мөзүвүстен

Тептингештиң, кадыг ишти чүктеп чор бис... Шивилерни олчаан дөзөп алган-дыр бис.

Төрээн чериниң бойдузу кижиниң саймааралын часкарыптар, сеткил-чүрээш оожуктуруп, амыдыралдың бергелерин туржуп эртер күштү немеп бээрин — шүлүкчүнүн номчукчуларга бир мерген угаады бо.

Тыва дылывыстың элбек курлавырын чонунга кадагалап, өгбелерден дамчып келген мерген угаадыгларын чаа-чаа омур-хевирлерге сиилбип чоруу чогаалдыкчы иштиң бир төлээзи — бо хүннерде 70 хар оюн демдеглед турар. Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы Ч.Ч.Кууларның чогаалдарындан угаан-бодалды сайзырадыр, сеткил-сагышты көдүрер одуругларны чонга, ылаңгыя аныяк-өскөнгө, суртаалдап чедирери — тыва этностун бир даярыг күжү.

Уран ДОНГАК, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1999ч.), чечен чогаал критиги.

КӨГЕРЕРГЕН БЕДИКТЕРДЕ ЧАЖЫТТАРЫМ

Чуртувустун Президентизи Д.А.Медведев бо чылды бүгү Россияга Башкы чылы кылдыр чарлаан. Ол дээрге башкы киге улуг үнелел, бүзүрел, хүндүткел.

«...класстарга «авай!» деп ар дээш, «башкы!» дептер, «авай!» дээр дээш, «авай!» деп-бо чораан болгай. Кандыг-ки башкызының мерген килге дузазы-биле эртем-едип ап чоруур. Башкы чы-башкы болган чаңгыскласс-еримге каш сөзүглел ба-ыр бодаан мен.

«...ндурбас хөглүг-омак, ча-раш, школачы чылдар. Коң-өөлгү ыяңгылыг үнү «Доо-б»-ны үдээн. Бышкан би-аттестаттарын холга алгаш, алдың төнчү чок агымынче кирген бис. Ынчангы доо-

зукчу өөрүмнүн чаптанчыг омур-хевир, эргим аажы-чаңы чылдар өттүр сагыш-сеткилимни ам-даа өпейлеп чоруур ийин. Класстың 23 доозукчузундан тозан чеди хуузу дээди болгаш ортумак тускай эртем-билигге четкен, чамдывыс күрүнезинде ам-даа бараан болуп чоруур. Класстан чаңгыс-даа кижини соора баспаан. Ол бүгү башкыла-рывыстың, ада-ениң, хөй-нитиниң чашын кижизидилгези-дир деп бо-даар мен. Доозукчуларның ботта-рының бүдүштүү, эртемге туруш-туу, амыдыралчы чүткүлдүү-дүр-Клазывыс башкызы Лидия Петровна Саргова, немец дыл баш-

кызы. Өөреникчилери дээш хөлчөк кызымак, хүн бүрүдө шыңгыы не-гелделиг. Ынчан чамдыктарывыс башкывыска хорадаар, хыйланыр-даа турдувус. Башкывыс (башкы-ларывыс) шыңгыы кижизитпейн, не-гевейн турган болза, бистен эки кижилер үнмейн барып болур турган чадавас. Лидия Петровна институт доозары билек, Тываже, Чаа-Хөл школазынче чоруткан. Чалыы на-зынындан башкының белең эвес үүлө-ижин шингээдил ап, бүгү кү-жүн, билиин, мөөңнеттинген арга-дуржулгазын, уйгу-дыжын харам чокка бараалгадып, хөй ажы-төлдү өөрөдип кижизиткен. Мени бир катап школаның эки өөрөдигелиг, чурумнуг өөреникчилериниң дан-зызынче кирип, Кызылче халас экскурсиялаарынче чоруткан. Хөл-чөк амыраан мен. Башкывыс сөөл-гү чылдарында Кызылга ажылдап

чорааш, 1990 чылдар ортанында элекке мөчээш. Үе маңы доктаат-тынмас. Өөреникчилери бистиң баштарывыстың хилиң кара дүкте-ри эрткен үениң өң-чүзүнүн хере-чилеп, көгерерген бедиктерге дөмөйлешти.

Чуртталгазының эң эки шыдал-күжүн барык дөртөн чылдар нүү-рүн ажы-төлге бараалгаткан эште-рим РФ-тиң улус өөрөдигезиниң хүндүлүг ажылдакчылары база тергиннери, хөрөк демдектери-ниң, хүндүлел бижиктериниң бол-гаш өске-даа бедик шаңнал-мак-талдарның эдилекчилери.

Башкы кижини чон караанга көс-кү, бедик күзел-чүткүлдүн каңнак-чызы, чараш чүүлдерниң үндези-лекчизи, негекчизи. Ынчангаш на-зыдаан тудум, башкызын эки сет-кип хүндүлөвөс кижини чок. Башкы ол хире үнелелдиг.

Мен бодум 25 чылда көдээ ажыл-агый техниказының механи-ги, инженери чордум. 1980 чылдың төнчүзүңге чедир профессионал техниктиг училищениң салбырынга машина-трактор мастерскаяга көдээниң техниказы база «металло-ведение» кичээлдерин башкыла-дым. Ол өөреникчилерим элээн чылдар-даа эрткенде, «Экин, баш-кы!» деп хүндүткелдиг мендиле-жирге, кижиниң сеткилинге өөрүнчүг. Чуртталгазының көгерерген бедик сыннарынче үнүп келген ча-жыт эш-өөрүмге чоргаарланыр мен. Башкыларымга, башкы өөрүмге база бүгү башкыларга Башкы чылын таварыштыр олар-ның уйгу-чыдын чок ижинге мө-гейип, байыр чедирери бо кижиге безин улуг өөрүшкү-дүр. Бүгү сал-галдарның үүлө-чолунга ак орукту йөрээр-дир мен.

Дегут ДЕМЧИК.

Чаа-Хөл суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

**2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планннг
үезинде Тыва Республиканың республика бюджетининг
дугайында**

**Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2010
чылдың ноябрь 30-де хүлээп алган**

1 чүүл

1. 2011 чылда Тыва Республиканың республика бюджетининг (моон ыңай – республика бюджетининг) кол характеристикаларын:

1) республика бюджетининг орулгаларының ниити хемчээлин 13363096,2 муң рубль түңге;

2) республика бюджетининг чарыгдалдарының ниити хемчээлин 13664782,7 муң рубль түңге;

3) республика бюджетининг чедишпес кеззэн 301686,5 муң рубль түңге бадылаар.

2. 2012 база 2013 чылдарда республика бюджетининг кол характеристикаларын:

1) 2012 чылда республика бюджетининг орулгаларының баш бурунгаар санаан ниити хемчээлин 13887875 муң рубль түңге, 2013 чылда 14870032,9 муң рубль түңге бадылаар;

2) республика бюджетининг чарыгдалдарының ниити хемчээлин: 2012 чылда 14198951 муң рубль түңге, 2013 чылда 15210600 муң рубль түңге, ооң иштинде 2012 чылда чижеглей бадылаан чарыгдалдарны 354974 муң рубль түңге, 2013 чылда 760530 муң рубль түңге;

3) 2012 чылда республика бюджетининг чедишпес кеззэн 31076 муң рубль түңге, 2013 чылда 340567,1 муң рубль түңге бадылаар.

3. 2012 чылдың январь 1-де Тыва Республиканың күрүнениң иштики өре-ширезининг үстүкү кызыгаарын 1041465,2 муң рубль түңге, ооң иштинде Тыва Республиканың күрүне магадылалдарының талазы-биле өре-ширезининг үстүкү кызыгаарын 527000 муң рубль түңге бадылаар.

4. 2013 чылдың январь 1-де Тыва Республиканың күрүнениң иштики өре-ширезининг үстүкү кызыгаарын 1040520,9 муң рубль түңге, ооң иштинде Тыва Республиканың күрүне магадылалдарының талазы-биле өре-ширезининг үстүкү кызыгаарын 500000 муң рубль түңге; 2014 чылдың январь 1-де Тыва Республиканың күрүнениң иштики өре-ширезининг үстүкү кызыгаарын 998844,8 муң рубль түңге, ооң иштинде Тыва Республиканың күрүне магадылалдарының талазы-биле өре-ширезининг үстүкү кызыгаарын 509000 муң рубль түңге бадылаар.

5. 2011 чылда республика бюджетининг чедишпес кеззэнниң иштики акшаландырышының дөстөрүн бо Хоойлуга 1-ги капсырылга езугаар бадылаар.

6. 2012-2013 чылдарда республика бюджетининг чедишпес кеззэнниң иштики акшаландырышының дөстөрүн бо Хоойлуга 2-ги капсырылга езугаар бадылаар.

2 чүүл

1. 2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планннг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетининг болгаш муниципалдыг тургузулганың тус чер бюджеттерининг аразында орулгаларны үлээрининг нормативтерин бо Хоойлуга 3-кү капсырылга езугаар бадылаар.

2. Республика бюджетининг составынче орулгаларны кирип турарын, ооң иштинде 2011 чылда федералдыг бюджеттен ап турары эгидилге чок кирилделерни кирип турарын санаарын бо Хоойлуга 4-кү капсырылга езугаар доктаадыр.

3. Республика бюджетининг составынче орулгаларны кирип турарын, ооң иштинде 2012, 2013 чылдарда федералдыг бюджеттен ап турары эгидилге чок кирилделерни кирип турарын өөренип көрүп турарын бо Хоойлуга 5-ки капсырылга езугаар доктаадыр.

3 чүүл

1. Республика бюджетининг орулгаларының кол чагырыкчыларының – Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органның даңзын бо Хоойлуга 6-гы капсырылга езугаар бадылаар.

2. Республика бюджетининг чедишпес кеззэнниң иштики акшаландырышының дөстөрүнүн кол чагырыкчыларының даңзын бо Хоойлуга 7-ги капсырылга езугаар бадылаар.

3. 2011 чылда республика бюджетининг орулгаларының кол чагырыкчыларының азы республика бюджетининг чедишпес кеззэнниң акшаландырышының дөстөрүнүн кол чагырыкчыларының составы база (азы) албан-хүлээлгелери өскерилген таварылгада, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы бюджеттерининг орулгаларының оларга

быжыгалаан бөлүктээшкннерининг кодтарын азы республика бюджетининг чедишпес кеззэнниң акшаландырышының дөстөрүнүн бөлүктээшкннерининг кодтарынның составынга быжыглаттыган чогуур өскерилгелерни бо Хоойлуга өскерилгени кыл-бышаан, кирип эргелиг.

4 чүүл

1. Орулга эккеп турар ажил-чорудулгандан алдынган Россия Федерациязының валютасында акша-хөреңгилер Федералдыг казначействонун девискээр органның доктааттыган чурум езугаар ажиттыган бюджет акша-хөреңгилерининг алыкчызының агар саннарынче кирер.

2. Бюджет акша-хөреңгилерининг алыкчыларының түр када эргезинге турган үезинде кирген Россия Федерациязының валютасында акша-хөреңгилерни оларның Федералдыг казначействонун девискээр органның ажиттыган агар саннарынга санаар.

3. Республиканың күрүне албан черлерининг, а ол ышкаш орулга эккеп турар ажил-чорудулганың бюджет акша-хөреңгилерининг алыкчылары болуп турар бюджет албан черлерининг алган акша-хөреңгилерин өске организациялар тургузарынга, үнелиг саазыннар садары-биле чорудары база чээли организацияларында депозиттерге кирири болдунмас.

4. 2011 чылдың январь 1-де байдал-биле Федералдыг казначействонун девискээр органның агар саннарында 2011 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле республика бюджетининг орулгаларының ажиттыгын майн барганы-биле холбаштыр тыптып келген, орулга эккеп турар ажил-чорудулгандан алдынган республика бюджетининг артып калган акша-хөреңгилерин 2011 чылда бюджет акша-хөреңгилерининг алыкчылары Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан черлерининг шилчилге үезинде хоойлудүрүм талазы-биле дүрүмнерин экижидерининг чамдык хемчеглерининг дугайында» Хоойлузунга дүүштүр ажыглаар ужурул.

5. Бюджет акша-хөреңгилерининг алыкчызы болуп республиканың бюджет албан черининг хевирин өскерттир арга-биле республиканың автономнуг албан черин тургузуп турда, азы болза Россия Федерациязының Бюджет кодекзининг 78.1 чүүлүнге дүүштүр республиканың бюджет албан черлеринге субсидиялар бээр дугайында шийтир хүлээп ал турда, орулга эккеп турар ажил-чорудулгандан кирген акша-хөреңгининг база бюджет акша-хөреңгилерининг алыкчызы болуп турар республиканың бюджет албан черининг түр када эргезинге турган үезинде кирген, ол республиканың бюджет албан черининг Федералдыг казначействонун девискээр органында ажиткан чогуур агар саннарында санаттыган акша-хөреңгилерининг артыкшылдыын доктааттыган чурум езугаар республиканың автономнуг албан черлерининг болгаш республиканың бюджет албан черлерининг акша-хөреңгилерин Россия Федерациязының хоойлужудулгазы езугаар санап турар агар санче шилчидер ужурул.

Бюджет акша-хөреңгилерининг алыкчызы болуп республиканың бюджет албан черининг хевирин өскерттир арга-биле республиканың автономнуг албан черин тургузуп турда, айыттыган акша-хөреңгилерин, Федералдыг казначействонун девискээр органы бюджет акша-хөреңгилерининг алыкчызы болуп турар республиканың бюджет албан черин хандырып турар черже, республиканың бюджет албан черин харыылап турган республика бюджетининг кол башкарыкчыларының айтып бергени оларны шилчидери эргежок чугула реквизииттеринге дүүштүр шилчидер ужурул.

5 чүүл

1. Республика бюджетининг чарыгдалдарының ниити хемчээлин бо Хоойлунун 1-ги чүүлүнде тургускан кызыгаарынга бюджет акшаландырышының дөстөрүнүн эгелер болгаш чарыгдалдарның хевирлерининг талазы-биле республика бюджетининг чарыгдалдар бөлүктээшкннерининг үлелгезин:

1) 2011 чылда бо Хоойлуга 8-ки капсырылга езугаар;

2) 2012 база 2013 чылдарда бо Хоойлуга 9-ку капсырылга езугаар бадылаар.

2. Хөй-ниити нормативтиг албан-хүлээлгелерининг күүселдезинге бюджет акшаландырышының ниити хемчээлин 2011 чылда 724378 муң рубль түңге, 2012 чылда 773248 муң рубль түңге, 2013 чылда 821844 муң рубль түңге бадылаар.

3. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүңге хамааржыр тудугларның болгаш объектилерининг төлөвилээринге, кредитор өрезин төлээринге хамааржыр акшаландырышының Тыва Республиканың республика бюджетининг акша-хөреңгилерининг үлелгезин:

1) 2011 чылда бо Хоойлуга 10-гу капсырылга езугаар;

2) 2012 база 2013 чылдарда бо Хоойлуга 11-ги капсырылга езугаар бадылаар.

4. Республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандыраарынга бюджет акшаландырышының үлелгезин:

1) 2011 чылда бо Хоойлуга 12-ги капсырылга езугаар;

2) 2012 база 2013 чылдарда бо Хоойлуга 13-кү капсырылга езугаар бадылаар.

5. Республика бюджетининг чарыгдалдарының ведомстволар аайы-биле тургузуун:

1) 2011 чылда бо Хоойлуга 14-кү капсырылга езугаар;

2) 2012 база 2013 чылдарда бо Хоойлуга 15-ки капсырылга езугаар бадылаар.

6 чүүл

1. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының санын улгаттырар болгаш бюджет адырының албан черлерининг болгаш организацияларның ажилдакчыларының санын улгаттыраарынга келир шийтирлерни хүлээп алыр эргези чок.

2. Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органның муниципалдыг албан-хаакчыларының болгаш бюджет адырының албан черлерининг болгаш организацияларның ажилдакчыларының санын улгаттырар шийтирлерни хүлээп албазын сүмелээр.

7 чүүл

Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизининг капитал септелге объектилеринге бюджет инвестицияларын чорударының чурумун республиканың бюджет албан черлерининг, автономнуг албан черлерининг болгаш республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелерининг кол акша-хөреңгилеринге капитал салышыкын хевирлиг кылдыр Тыва Республиканың Чазаа тургузар.

8 чүүл

1. Республика бюджетининг чарыгдалдарының составынга муниципалдыг тургузулганың бюджеттеринге бюджеттер аразының трансферттерининг үлелгезин бадылаар:

1) муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) саң-хөө деткимчезининг регионалдыг фондузундан:

а) 2011 чылда бюджет хандырылганың деңээринге дотациялар хевиринге бо Хоойлуга 16-гы капсырылга езугаар;

б) 2012 база 2013 чылдарда бюджет хандырылганың деңээринге дотациялар хевиринге бо Хоойлуга 17-ги капсырылга езугаар;

в) 2011 чылда бюджеттерининг деңештирилгезин хандыраар талазы-биле деткимче көргүзөр хемчеглерге дотациялар хевиринге бо Хоойлуга 18-ки капсырылга езугаар;

г) 2012 база 2013 чылдарда бюджеттерининг деңештирилгезин хандыраар талазы-биле деткимче көргүзөр хемчеглерге дотациялар хевиринге бо Хоойлуга 19-ку капсырылга езугаар;

2) чарыгдалдарның кады акшаландырышының регионалдыг фондузундан:

а) 2011 чылда бо Хоойлуга 20-ги капсырылга езугаар;

б) 2012 база 2013 чылдарда бо Хоойлуга 21-ги капсырылга езугаар бадылаар;

3) компенсацияларның регионалдыг фондузундан:

а) 2011 чылда бо Хоойлуга 22-ги капсырылга езугаар;

б) 2012 база 2013 чылдарда бо Хоойлуга 23-кү капсырылга езугаар бадылаар;

4) өске-даа бюджеттер аразының трансферттеринден:

а) 2011 чылда бо Хоойлуга 24-кү капсырылга езугаар;

б) 2012 база 2013 чылдарда бо Хоойлуга 25-ки капсырылга езугаар бадылаар.

9 чүүл

1. Республика бюджетининг муниципалдыг тургузулганың бюджеттеринге бюджет чээлилерин ыңдыг сорулгаларга республика бюджетининг чедишпес кеззэнниң акшаландырышының дөстөрүнүн талазы-биле көрдүнгөн бюджет акшаландырышының

рының ниити хемчээлининг кызыгаары 350000,0 муң рубль түңге чедир тус чер бюджеттерин күүседип турда тывылгаш үеде касса үзүктелишкннин дуглаар болгаш тус черниң бюджеттерининг чедишпес кеззэн дуглаарынга бээр кылдыр гузар.

2. Муниципалдыг тургузулганың бюджеттерин күүседип турда тывылган тус касса үзүктелишкннин дуглаарынга бюджеттерин күүседип турда тывылган бюджеттерининг чедишпес кеззэн дуглаарынга төлөвирни бюджет чээлинин боттандыраарынга чарып турган Россия Федерацияның Төп банкызының эге акшаландырыш ставказының дөрттүн бир кеззэнге хемчээлге кылдыр тургузар.

3. Республика бюджетининг алган бюджет чээлилерин муниципалдыг тургузулганың бээрин, ажыглаарын болгаш эгидерин республика бюджетининг бюджет чээли муниципалдыг районнарда (хоорай округтарында) бээрининг (ажыглаарының, эгидерининг) Программаның дүүштүр бо Хоойлуга 26-гы капсырылга езугаар боттандыраар.

4. Бюджет чээлилерин эгидерининг саалары болгаш оларның аайы-биле тывылган хууларны эгидери хажыттыгандарында өрелерни бо Хоойлунун 11-ги кү-биле тургускан чурум езугаар тырта

10 чүүл

Тыва Республиканың Саң-хөө яам Тыва Республиканың адындан юридикти бан черлери, хуу кижилер болгаш муниципалдыг тургузулганың Тыва Республика мурнунга акша-төгөрик талазы-биле ал хулээлгелерининг талазы-биле өре-шилерин эгидерин негээр эргелиг.

11 чүүл

1. Республика бюджетининг тус бюджеттеринге эгидер үндезинге бер акша-хөреңгилерни тускай сорулгазын өскээр ажыглаан азы эгидерининг хуусаа хажыткан таварылгада, республика бюджетининг шилчиттинер ужурул акша-хөреңгилерининг тус Тыва Республиканың бюджетининг тус черниң бюджеттеринге бээр дотациялардан, а ол ышкаш тус черниң бюджетининг кирип санаар ужурул тускай үрүм чурумунда көрдүнгөн федералдыг болгаш регионалдыг үндүрүлгелерден болгаш чыылдалардан аңгылаан акша-хөреңгилерден тыртар кылдыр тургузар.

2. Тус черниң бюджеттеринге эгиди чок үндезинге берген республика бюджетининг акша-хөреңгилерин тускай сорулгазындан өскээр ажыглаан таварылга тускай сорулгазындан өскээр ажыглаан акша-хөреңгилерининг түнүн Россия Федерациязының бюджет хоойлужудулгазы болгаш Тыва Республиканың норматив хоойлу-дүрүм актылары езугаар тырт кылдыр тургузар.

12 чүүл

1. 2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планннг үезинде Тыва Республиканың күрүнениң иштики чээлилерин Программанын бо Хоойлуга 27-ги капсырылга езугаар бадылаар.

2. 2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планннг үезинде Россия Федерациязының валютасында Тыва Республиканың күрүне магадылалдарының Программанын бо Хоойлуга 28-ки капсырылга езугаар бадылаар.

13 чүүл

Муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджеттерининг аразының ниити хемчээлди санаарының болгаш үлээрининг методиказы-биле чарыгдалдарының кады акшаландырышының регионалдыг фондузундан муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджеттерининг субсидияларны бээрининг болгаш чарыгдарының Чурумун бо Хоойлуга 29-кү капсырылга езугаар бадылаар.

14 чүүл

Тыва Республиканың Чазаа бо Хоойлунун 1-ги болгаш 2-ги чүүлдеринде тургускан түрүдүр республика бюджетининг каттышкан орулгаларны кирилделеринде хажыттыгандарының таварылгада Россия Федерациязының бюджет хоойлужудулгазында көрдүнгөн чурум езугаар республика бюджетининг күүседип турда тывылган касса үзүктелишкннерин дуглаарынга чээли организаштарының чээлилерин болгаш бюджет чээлилерин хаара тудар эргелиг.

Республиканың Саң-хөө яамызы
Республиканың адындан Тыва
Республиканың иштиги күрүнө чээлилериниң
бюджетинде тургускан хемчээлинге, бир
Россия Федерациязының хоойлу-
газында өске чүүл көрдүмнүн болза,
Республиканың күрүнениң иштиги
ерин чорудар эргелиг.

Республика бюджетинден тус чер
териниң субсидиялар, субвенциялар
инге алганы бюджеттер аразының
өрттери болгаш эртип турар саң-хөө
да ажылгавааны өске-даа бюджеттер
ын трансферттери ээлчеглиг саң-хөө
а бюджет акша-хөреңгилериниң кол
ыкчыларының шийтири езугаар
ган трансферттерге хереглел бар
да, ол-ла сорулгаларының аайы-биле
тынып болур.

Рэвес бюджеттер аразының сорул-
глаттынар ужурлуг субсидиялары,
диялары болгаш бюджеттер
ын өске-даа трансферттериниң
тынмаан артынчызы республика
иниң орулгазынче кири санаттын-
за, айыттырган акша-хөреңгилерни
Федерациязының Саң-хөө яамы-
ургусканы нити негелделерин
аан, Тыва Республиканың Саң-хөө
ын тодаркатканы чурум езугаар
ика бюджетиниң орулгазынче
н турар ужурлуг.

Республика Федерациязының күрүнө эрге-
рганнарының болгаш федералдыг
ен акшаландырып турар органи-
зын ажылдакчыларының күш-ажыл
н немелде өстүрүп турар таварыл-
а Республиканың Чазаанга Тыва
анын күрүнө эрге-чагырга орган-

нарының болгаш республика бюджетинден
акшаландырып турар организацияларның
ажылдакчыларына хамаарыштыр чогуур
шиитпирни хүлээп алырын, бир эвес айыт-
тынган чарыгдалдарның акшаландырыш-
кынының дөстөрүн тыпкан таварылгада,
чөпшээрээр.

2. Тус чер бот-башкарылгазының орган-
нарына тус чер бот-башкарылгазының ор-
ганнарының болгаш муниципалдыг тургу-
зуларның бюджеттеринден акшаландырып
турар организацияларның ажылдакчы-
ларына хамаарыштыр база ындыг
шиитпирлерни хүлээп алырын сүмелээр.

18 чүүл

1. 2011 чылда республика бюджетинден
күрүнениң муниципалдыг албан черлери, хуу
сайгарлыкчылар, хуу кижилер – барааннар
бүдүрүкчүлери, ажылдар болгаш ачы-дуза
чедирикчилери болбайн турар юридиктиг
эргелиг черлерге бо Хоойлуда көрдүнгөн
субсидияларны бээрин чарыгдалдарын азы
чедир албаан орулгаларын дуглаарында
дараазында таварылгаларда:

1) тарифтерни күрүнөдөн өйлөзөн;
агаар, суг транспорту-биле пассажирлер
сөөртүрүнгө;
чылыг болгаш электри энергиязының
бүдүрүлгө адырынга;
2) көдээ ажил-агый, чылыг-энергетика
комплексиз, үлөтпүр, биче болгаш ортумак
сайгарлыкчы чорукту күрүнениң деткирин
боттандыры-биле бээр кылдыр тургузар.
2. Субсидиялар алып эргелиг юридиктиг
эргелиг черлериниң (күрүнениннен (муни-
ципалдыгдан) аңгыда), хуу сайгарлыкчы-
ларның, хуу кижилериниң — бараан бүдүрүк-
чүлери, ажыл болгаш ачы-дуза чеди-
рикчилериниң үнелел барымдааларын база
(азы) үнелел барымдааларын шилириниң
негелделери, бо Хоойлунун 1-ги чүүлүнде
айыттырган субсидияларны бээриниң сорул-
галары, байдалдары болгаш чуруму, суб-

сидияларны эгидериниң байдалдары ха-
жыттыг таварылгада, субсидияларны
эгидериниң чуруму Тыва Республиканың
Чазааның оларны берип тургаш тургусканы
езугаар бадылаттынар.

19 чүүл

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы
республика бюджетиниң кол башкарыкчы-
ларының киригени-биле субвенцияларны
санаарында ажылгаан көргүзүлгө өскө-
рилген таварылгада, бо Хоойлуга өскөрил-
гени кылбышаан, тус чер бюджеттеринге
аңгылаан акша-хөреңгилериниң нити хем-
чээлин кызыгаарында субвенцияларның
хемчээлинге өскөрилгелерни кириер
эргелиг.

20 чүүл

2011 чылдың январь 1-ден эгелеп:
2005 чылдың декабрь 28-те № 1554 УХ-1
Тыва Республиканың «Тыва Республиканың
республика бюджетинден Тыва Республи-
каның чурттакчылыг черлеринге дотациялар-
ны санаарының болгаш бээриниң талазы-
биле күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
муниципалдыг районнарының тус черниң бот-
башкарылга органнарына бээр дугайында»
Хоойлузун;

2005 чылдың декабрь 28-те № 1560 УХ-1
Тыва Республиканың «Чамдык категориялар-
ның хамаатыларына социал деткимче
талазы-биле Тыва Республиканың күрүнениң
бүрүн эргелерин муниципалдыг тургузул-
ларның тус чер бот-башкарылгазының орган-
нарына бээр дугайында» Хоойлузун;

2008 чылдың апрель 21-де № 702 УХ-1
Тыва Республиканың «Тыва Республиканың
күрүнө эрге-чагыргазының органнарына
боттандыры-биле дамчыткан чуртталга
болгаш коммунал ачы-дузаларының теле-
вирлериниң талазы-биле социал деткимчени
бээриниң талазы-биле Россия Федерациязы-
ның күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин

Тыва Республиканың муниципалдыг район-
нарының болгаш хоорай округтарының тус
чер бот-башкарылга органнарына бээр
дугайында» Хоойлузун;

2009 чылдың март 18-те № 1129 УХ-11 Тыва
Республиканың «Тыва Республиканың назы
четпээннер херектериниң болгаш оларның
эргелерин камгалаар талазы-биле комиссия-
ларның дугайында болгаш назы четпээннер
херектериниң болгаш оларның эргелерин
камгалаар талазы-биле комиссияларның
ажыл-чорудулгазын тургузар болгаш орга-
низаастаар талазы-биле күрүнениң чамдык
бүрүн эргелерин муниципалдыг районнар-
ның болгаш хоорай округтарының тус чер
бот-башкарылгазының органнарына бээр
дугайында» Хоойлузун;

2010 чылдың апрель 30-де № 1824 УХ-11
Тыва Республиканың «Тыва Республиканың
девискээринге назы четпээннерге хамаа-
рыштыр азырал болгаш ажаалда-хайгаарал
талазы-биле ажыл-чорудулганы организас-
таар болгаш боттандырат талазы-биле күрү-
нениң чамдык бүрүн эргелерин муни-
ципалдыг районнарының тус чер бот-башка-
рылгазының органнарына бээр дугайында»
Хоойлузун;

2008 чылдың декабрь 28-те № 1564 УХ-1
Тыва Республиканың «Өскүс уругларга
болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан
уругларга күрүнө хандырылгазының болгаш
социал деткимчениң хемчеглерин бээр
талазы-биле Тыва Республиканың чамдык
күрүнө бүрүн эргелерин муниципалдыг
районнарының болгаш хоорай округтарының
тус чер бот-башкарылгазының органна-
рына бээр дугайында» Хоойлузун күштүг
кылдыр кириер.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2010 чылдың декабрь 7
№ 159 ДХ-1.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

–2012 чылдарда Тыва Республикага өртке удур айыыл
чорук болгаш чоннуң социал камгалалы» республиканың
сорулгалыг программаны бадылаарының дугайында

2010 чылдың октябрь 28 №443 Кызыл хоорай

Чылдың декабрь 21-де «Өртке удур
чорук дугайында» №69-ФХ
ыг хоойлунун 18 чүүлүнге, 2004
кабрь 29-та Тыва Республиканың
убликага өртке удур айыыл чок
ында» №1168 УХ-1 Хоойлузунун
е дүүштүр, Тыва Республикага
айыыл чок чорукту быжыглаа-
гежок чууга байдалдарны

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың октябрь 28-те
№443 доктаалы-биле бадылаан

–2012 чылдарда Тыва Республикага өртке удур айыыл чок чорук
чоннуң социал камгалалы» республиканың тускай сорулгалыг
программазы

2012 чылдарда Тыва Республикага өртке удур айыыл чок чорук болгаш
социал камгалалы» республиканың тускай сорулгалыг программаның
ПАСПОРТУ

Республиканың ады—«2011—2012 чыл-
Республикага өртке удур айыыл
болгаш чоннуң социал камгала-
Республиканың тускай сорулгалыг про-
грамманы ажылдап кылып дугайын-
н хүлээп алган үези—1994 чыл-
ы 21-де «Өртке удур айыыл чок
ында» №69-ФХ Федералдыг
чүүлү, 2004 чылдың декабрь 29-
убликаның «Тыва Республикага
айыыл чок чорук дугайында»
Хоойлузунун 15 чүүлү.

Республиканың күрүнө чагыкчызы—
Республикага Хамааты камгалал, онза
дан чурттакчы чонну болгаш
ерни камгалаар болгаш Тыва
ың девискээриниң сугларына
чорукту тургузарын хандыраар
агентилел, Тыва Республиканың
алал яамызы, Тыва Респуб-
едилге, эртем болгаш аныктар
ың яамызы, Тыва Республика-
ыл болгаш социал политика
ва Республиканың Культура
ам яамызы.

Ажылдакчызы—башкарыкчызы—
Республикага Хамааты камгалал, онза
ан чурттакчы чонну болгаш
ерни камгалаар болгаш Тыва
ың девискээриниң сугларына
чорукту тургузарын хандыраар

тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың
Чазааның доктаадыры болза:

«2011—2012 чылдарда Тыва Республикага
өртке удур айыыл чок чорук болгаш чоннуң
социал камгалалы» республиканың тускай
сорулгалыг программаны бадылаар.
Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы
Ш. ИРГИТ.

кызылары болур.

Программаны күүседириниң хуусаазы
болгаш үе-чадалары—2011—2012 чылдар.

Программаның кол-кол хемчеглериниң
даңзызы—материал-техниктиг хандырылга;
өртке удур пропаганданы сайзыраңгайжы-
дары, өртке удур айыыл чок чоруктуң дү-
рүмнеринге чурттакчы чонну өөредире,
эвээш чурттакчылыг черлерге чарлап дың-
надыг кылып арганы тургузары; Тыва Рес-
публиканың яамыларының болгаш ведом-
стволарының объектилеринге өртке удур
айыыл чок чоруктуң деңгелин бедидери.

Программаны акшаландыраарының хем-
чээли болгаш дөстери—республика бюдже-
диниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле шупту
2427 муң рубль, оон иштинде: 2011 чылда—
1381 муң рубль; 2012 чылда—1046 муң рубль.

Программаны күүсеткен соонда чедип
алдынар түннелдер—өртке удур айыыл чок
чоруктуң социал болгаш экономиктиг
чогуумчалыг деңгелин чедип алыры, өрт
айыылынга удур дээштиг болгаш дугур-
жулгалыг системаны тургузары, материал-
техниктиг баазаны быжыглаары болгаш
өөредилге албан черлериниң, социал кам-
галалдың, кадык камгалалдың болгаш кижилер-
ниң хөйү-биле чыгыры өске-даа объек-
тилериниң ажылдаарына таарымчалыг
байдалдарны хандыраары; өрттүн айыыл чок
чоруунуң талазы-биле удуртукчуларны

болгаш чурттакчы чонну комплекстиг өөре-
дири; өрттүн айыыл чок чоруунуң үндезин-
неринге өөредилге черлериниң сургуулдары-
нын өөредире, өрт-камгалал спортунуң
талазы-биле регионнар аразының маргыл-
дааларына белеткээри; өрттүн айыыл чок
чоруунуң талазы-биле өөреникчилерниң
билинин деңгелин бедидери, өртке айыыл
чок чоруктуң хемчеглерин бир дугаар
алырынга өөредире.

Программаны күүсеткен соонда, өрттер-
ниң сан талазынга хамааржыр кол-кол
көргүзүлгө эвээжидирин чедип алыры,
ону көргүзүрге: өрт саны—513; амызындан
чарылганнарның саны—18,8 кижиги;
кемдээшкин алганнарның саны—25,6 кижиги;
материалдыг когарал—15,2 млн. рубль.

Программаның күүселдезинге контроль-
ду организастаарының системазы—Про-
грамманың хемчеглерин күүседир талазы-
биле ажылды Тыва Республикага Хамааты
камгалал, онза байдалдардан чурттакчы
чонну болгаш девискээрлерни камгалаар
болгаш Тыва Республиканың девискээриниң
сугларына айыыл чок чорукту тургузарын
хандыраар талазы-биле агентилел орга-
низаастаар.

Контрольду Тыва Республиканың Чазаа-
ның Аппарадының социал-экономиктиг
комплексиг сайзырал эргелели боттан-
дыраар.

Тыва Республиканың организацияларына инвалидтерни
ажылга тургузары-биле ажылдаар тускай олуттарның эң биче
санын доктаадып тургузарының дугайында

2010 чылдың ноябрь 1 №464 Кызыл хоорай

Социал камгалал онза негеттинип турар
ажылы чок хамаатыларының күш-ажылга
болгаш социал камгалалга немелде магады-
лалдарын боттандыраар сорулга-биле база
1991 чылдың апрель 19-та Россия Федерация-
зының «Россия Федерациязының чурттакчы
чонун ажылга хаара тударының дугайында»
№1032-1 Хоойлузунга, 1995 чылдың ноябрь
24-те «Россия Федерациязында инвалидтер-
ниң социал камгалалының дугайында» №181-
ФХ Федералдыг хоойлуга, 2004 чылдың март
16-да Тыва Республиканың «Социал камгалал
онза негеттинип турар хамаатыларга ажыл-
даар черлерни арттыраарының дугайында»
№608 УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Рес-
публиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринде
турар ажылдакчыларының саны 100-тен ажып
турар, кандыг-даа организас-эрге-хоойлу
хевир болгаш өнчү хевир болуп турары

хамаанчокка организацияларга инвалидтер-
ни ажылга тургузары-биле тускай ажылдаар
олуттарны ажылдакчыларының ортумак
даңзы санындан эң биче хемчээлди
капсырылга езугаар доктаадып тургузар.

2. Инвалидтерни ажылга тургузары-биле
ажылдаар олуттарны оларның тус-тус
камгаладылга программаларына дүүштүр
тургузар.

3. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш
социал политика яамызынга инвалидтерни
ажылга тургузары-биле ажылдаар олуттар-
ның эң биче санын организацияларга
дыннадыр болгаш оларның күүселдезинге
контрольду боттандыраар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге
контрольду Тыва Республиканың Күш-ажыл
болгаш социал политика яамызынга дагзыр.
Тыва Республиканың Чазааның Дарга-
зының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

ОЧУЛДУРУКЧУ, УДУРТУКЧУ, ЗООТЕХНИК...

Совет-моол найырал ниитилелин 50 чыл болганын тураскааткан солун ужуражылга республиканың Национал музейинге ноябрь 24-те болган. Ону чаа-ла 5 чыл болуп турар тыва-моол найырал төвү (Дээди Хуралдың депутады Кыргыз Шолбан, ТКУ башкызы Улам Сурэнгийин Цэцэгдар) бедик деңгелге эрттирген.

Аңаа он чыл мурнунда ТР-ниң тыва-моол экономиктиг харылзаалар талазы-биле төлээзи турган Г.Ч. Ширшин, моол дылдан чогаал очулдурукчузу Г.Б. Санчаа, каш хонук бурунгаар Моолга төрелдеп чораан З.П. Аракчаа, Моолдун Тывада Чингине консулу Д.Базарсат, ол чурттуң студентилери болгаш өске-даа чон келген.

Совет-моол найырал ниитилелин 10 чыл ажыр харысалгалыг секретарь хүлээлгезин ак сеткил-биле күүседип чораан, амгы үеде Тере-Хөл кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Санаа Баянның моол дылдан чаа очулдурган «Бүзүрээри берге таварылгалар» (Б. Норов, Увс аймак) деп номунуң таныштырылгасы база ынчан болган. Бо уруглар номундан бир чечен чугааны Кызыл хоорайның № 24 уруглар садының доозукчу бөлүү шийжиткеш, чаптанчыг кылдыр ойнаан. Ук номнуң очулдурукчузу С.Ш. Баян бо хонуктарда мугур 70 харлаан болганда, чугааны олче углаары чөл ышкаш.

Дылы. Санаа Шондаанович Баян 1940 чылдың декабрь 5-те Тере-Хөл кожуунуң Балыктыг сумузуңуң Сайгал хемде Көргүрээниң Көк-Байзага төртүтүнген. «Байза» дээрге тыва-моол кызыгаарның демдээ, кызыгаар шугумунуң кыры-дыр, ынчангаш ооң «авам» деп адааны баштайгы сөзү моол дылга дыңналган. Тыва база орус дылдарны 8 харлыындан эгелеп школага өөренип алза-даа, төрөөн дылы моол хевээр арткан. Ооң ол черинде эш-өөрү, ада-иези, төрелдери... база моол дылдыг. Алдарлыг артистивис Демир-оол Кижиктигнің авазын хуралга «тывалап саналданарам» деп дилээ-

римге-даа, моолдап чоруп каар турду. Ындыг янзылыг Баянның бо номун редакторлааш, эдилге барык кылбааным — ооң ийи дылды эки билириниң бадыйкалы.

Хелемечи. Бичии-даа частырыг, карышкак болдуруп болбас бо ажылга Баян бичизинден-не киржип келген. 1960 чылдарда Эрзин-Тестин Моолче кирер, оон келген делегацияларынга ол доктаамал дузалажып келген. 70 чылдарда казак болгаш партия делегацияларынга хелемечилеп турган, ону С.К. Токаның Завхан аймак чагыргазының делегациязы-биле бодунуң ажылдаар өрээлинге тырттырган чуруундан-даа (1972 чыл, март) көрүп болур. Ол үеде Баян 31 харлыг турган. Ынчан-на ол совет-моол найырал ниитилелин хелемечизи болуп турган, партия дүшкүжөгө чедир (1991 чыл) ажылдаан. Ол аразында МАР-ның 18 аймааның 10-унга четкен, чамдыктарынга каш-даа катап барган.

Аңгы-аңгы мергежилдин кижилери-биле чугаалажырда аңгы-аңгы сөстөр, тускай терминер херек дээрзин хелемечи кижиге болганындан ол эки билер. Манаа литературлуг ажылды чогумчалыг кылырынга Санаа Баянның чедип алган эртеми, кылып келген ажылы, ылаңгыя чон-биле харылзаазы улуг салдар чедирген. Көдээ ажыл-агый талазы-биле зоотехник мергежилдиг, комсомолдун Төп болгаш партияның дээди школаларын база дооскан. Амыдырал база ооң үш дылдыг болурун албадап келген. Кайда-чүде Качык-Сайгалдан Тере-Хөлдүн Чыргалаңды школазынга аъттыг үш хонуп чорааш келирге, класска чүгеле тывалажыр, орустажыр болган.

Ынчагаш ол моол дылдан адырлып шыдавайн, харын ажыл-амыдыралының аайы-биле дылын сайзырадып чоруур. Ынчаар-ла үш дылдыг ажылдакчы болу берген. Эрзинниң ортумак школазын 1959 чылда дооскан. Школа соонда Нарынга киномеханиктээн, улаштыр клуб эргелекчилээн.

Санаа Баян 22 харлыында комсомолдун Тес-Хем райкомунун 2-ги секретарына соңгуткан. Би-Хемге бирги секретарылап тургаш, «Күш-ажылчы шылгалар» деп медаль-биле шаңнаткан. Оон комсомол обкомунга организастиг килдис эргелекчилээш, 1972 чылдан бээр партия дүшкүжөгө чедир партия обкомунуң аппаратагына ажылдаан.

Очулга. Санаа Шондаанович Баян партия архивин эргелекчилеп тургаш, моол, орус дылдардан тыва дылче архив материалдарын дыка хөйну очулдурган. Цагаан-Тологой каайлы пунктузун тургузуп эгелээнде ооң начальнигинге ажылдап тура, бо дылдарны хүнүн-не ажылгаары албан апарган.

Бир катап Моолдан культура ажылдакчыларының делегациязы келирге, Увс аймактын чогаалчызы Б.Норов анаа саңмайлыг оолчугаш чуруп каан «УНЭМЖИХ БОЛОГ ЯВДАЛ» деп номун тураскаалга берген. Тывалаарга, «Бүзүрээри берге таварылгалар» дээни ол. Ону номчуурга өске дылдан очулдурган эскертинмес, угундан-на тывалап чогаатканзыг. Солуннарга безин шоолуг чүве биживес чораан Санаа Баянның чедимчелиг ажылдаанының херечизи бо. Ам-даа хөй номнардан очулдуруп болза, чонга ажыктыг болгу дег. Улуг назылыг, амыдырал көргөн очулдурукчуларывыс ховартаан болгай. Ынчангаш эрткен үениң номнарын, архивтерде төөгү материалдарын дарый очулдуруп черле чугула.

Салым-чаяаны. Хөй-ниити ажылы, чон аразынга чорууру дылдомактың сайзыраарынга дузалыг. Амыдыралдың янзы-бүрү тала-лары — езулуг өөредилге чепсээ.

А Санаа бичизинден-не каш дылга ырлап, шүлүктөп, каш янзы салым-чаяаннын көргүскен.

Ол — 1962 болгаш 1968 чылдарда Тыва АССР-ниң бот-тывын-гыр уран чүүл фестивалдарының 2 дакпыр лауреады. Ооң радиога, телевидениеге ырлаан ырлары база бар. Дупчур Бригад, Клара Шоожун, Бижек Комбу, Каң-оол Баазаң-оол суглар-биле кады агитбригадалар тургузуп, көдээ чонга талантызын бараалгатканнар. Баян ам-даа баяны-биле байырлашпаан.

Спорт. Күрүне, хөй-ниити ажылы (пропагандист, агитатор, төңчү чок хуралдар, шеф...) хос-чай бербезе-даа, күш-культура биле спорттан ол адырылбаан. Эрзинниң-даа, Тес-Хемниң-даа маевкала-рынга шаңналдыг черлерни ап турганының аайы-биле комсомолдун Төп школазынга база-ла мурнуку одуругну ээлеп, хол бөмбүүнге шаңналдарны чаалап ап турган. А 1962 чылда Нарын сумузуңга маевкага шүглүп база турган. Ол чылын кожуун маевказынга үжүрлөшкен.

Ачазы. Санааның ачазы Кыргыс Шондан (Шондаан) Карма оглу 1892 чылда Качыкка төртүтүнген. Дылы — моол. Хүрээге таңгыт дылга, үжүк-бижикке өөренип алган. Ол — үениң мурнакчы, сайзыраңгай болгаш бурунгаар чүткүлдүг кижилериниң бирээзи. Хүрешке шүглүп-даа, дайынга тиилеп-даа чораан. Хомду тулчуушкунга (1912 ч.) мугур 20 харлыында киришкеш, Баян-Таладан Куулар Лопсан-Болдан, Бора-Шайдан Түлүш Төмүртөн суглар-биле кады Зоригт-Баатар ат алган. Ол дээрге Соруктуг-Маадыр дээни ол. Ол — 1932 чылдагы Тере-Хөл үймээни-ниң баштыңнарының болгаш коммандирлериниң бирээзи. Кыргыстарның эрге-шөлээ дээш демиселеринге киришкеш, ол Кыргыс Доңмит, Кыргыс Калзай олар-биле бир дөмей, будунче балыглаткан. Ооң соонда политиктиг репрессияга таваржып шийтирген. Оон хосталып чанып келгеш, 1943 чылда мөчээ. Буруу чок болганындан сөөлүндө агарткан. Хомду дайынының ол

киржикчизинге Качыктың тураскаал тургузар деп тур

Кадайы. Ирина Бээжиниң база ТАР үезиниң мурнакчыны болгаш идепкейжиле салгалы. Ооң дунмазы Даваа буу Яндак социал хандырыл-йыдынга, ТР-ниң Чазааның радының удуртукчузуңга аж чораан. Акызы Ноозун 1950-1953 чылдарда Корей-нынга киришкеш, амы-т берген. Ону Порт-Артурда дунмалышкы хөөрде орнушк Ирина Бээжиновна — нургул да Төп күрүне архивинге аж келген, Тыва Республиканың дарлыг ажылдакчызы, аж-лунуң энерелдиг кижизидикчи

Салгалдары. Санаа Шон-ович биле Ирина Бээжин Баяннар 4 оолдуг, 10 уун Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Бай-Танды кожууннарда кудала Улуг оглу Радислав Санааевич банк талазы-биле мергежи Тыва Республиканың Чаза-Даргазының оралакчызынга, хөө сайыдынга ажылдап чо-Аяс, Аян суглар база-ла амгы негелдезин езугаар боттар шилип алганы ынак мерге-деринде ажылдап чоруурлар

70 хар. Кижиге назыныңды көскү үе бо: 60 чылдыг Улугилдени эрткеш, 12 чылдыг эргилдени төндүрериниң кыр келген. Мындыг ийи эргилдени тирери — аас-кежик. Артыңды сорулга — бо эргилдени эрттирери звес, оларны чедкиниг болгаш каң кадык доо-ыңдыг байдал юбилар Баян-наада бар.

70 харга чедип аары Чедишкин-дир,

тулчуушкун-Ажыл аарын, аарыг аазын Ажыл тиилеп эртери-дир. Санаа Баян юбилейлээн, Санап көрдүм — мугур 70. Чеден хары моон-даа ыңа Сезен, тозан... ажар болу

Чооду КАРА-КҮС чогаалчы, Тываның Күрү-шаңналының лауреады.

Бир материалга хамаарыштыр

ХООЧУН ХҮНДҮТКЕЛ-БИЛЕ...

Тээли суурнуң уругларның «Авырал» немелде өөредилге төвүнүң бичии шүлүкчүзү Буян Салчак-биле 2010 чылдың ноябрь 13-те № 136 «Шын» солунда үнген интервьюга хамаарыштыр бодумнуң чурттап эрткен чылдарымдан көрүп келген ужура-дарымдан, кыска-даа бол, бичии шүлүкчүге дуза болур чадавас дээш бижип олурарым бо.

Чогаал чогаал-ла болгай. Боттан хамааржыр болгаш быжыг тура-соруу негеттинер. Дүне-даа, хүндүс-даа чайлыг болза, ботту чайгаар албадап кээр. Амгы үеде күзелдерин боттанып, бут кырында чоорту туруп, чогаалче оруун эгези ажиттыгын деп болур-дур, Буян. Бир-тээ, амданын апканда, оон черле бичии-даа сула салдынмай, уламчылаарыңы күзевышаан, материал «Шын» солунга үнген болганда, чүгле сеңээ звес, сен ышкаш чогаалга ынак аныяктарга база сүме болзун дээш бо чүүлүмнү бижип олур мен.

Бирээде, тыва дылывыстың уран-чечен, мерген, чараш ажыглаттынмай турар сестери көдээде чурттап чоруур улуг өгбелеривисте дээрзин сактып, утпайн чор,

Буян, мээң сеңээ сүмем ыңдыг. Мен база чогаал ажылынга он сес хар чеде бергеш, хандыкшып эгеледим. Мен бүгү назынымны көдээде улуг өгбелерим аразынга кады ажылдап, оларның уран-чечен сөстөрүн дыңнап, чамдыктарын албан-биле демдегелеп ап, кайгамчыктыг солун чугааларны дыңнап, бижип ап чордум. Чаңгыс чараш сөстен сөөлүндө одуруг-одуруг шүлүктөр дыка ханы утка-ны илередип кээрин көрүп чор мен. Дыңнавааның чараш сөс бүрүзүн демдегелел кыдыраажыңче үргүлчү бижип ап чор. Олар кажан-бир черле ажыглаттына бээр.

Ийиде, улуг улус-биле ажык-чарлыы-биле сеткил хандыр чугаалажып, кандыг-бир солун чүве, болуушкун чугаалаан азы хөөрзөн

болза, кол өззөн дораан демдегелеп алыр. Оон ол дөмей-ле даяныр чүүлүң апаар. Ылаңгыя чайгы дыштаныр үелерини, аргалыг-ла болза, улуг өгбелерин чанынга эрттирип, төрөөн чериниң ажиттыг-маан чажыттарын айтырып, бирден-бирээ чокка дыңнап ап чор. Болдунар болза, төрөөн Тываның чедип көрбээниң кандыг-ла-бир хөй чон чыылган, аржааннаан черлерге чайын барып, танывазың улуг назылыг кижилер-биле чугаалажып, солун чугааларын утпас кылдыр сактып алырыңга, бодуңга ажыктыг. Назының ам-даа аныяк, сээң назының чедишкиге чедир амдыызында сээң-биле чурттап чоруур солун өгбелериниң чурттап эрткен солун үелериниң ужу-кы-дыын дамчыыр чугаадан сөөлүндө барып дыннааш, ынчан-на демдегелеп ап чоруур чүвемни деп бодунуң чайгаар-ла буруудады бээр сен.

Үште, бодумга хамаарыштыр болгулай бээр ужурадарым-дыр. Чамдык дүштерни хоозун деп чугаалап болбас дээрзин сагындырып каайн. Дүжүмде бижип алган шүлүмүнү кол ооргазы кылгаш, бир шүлүмүнү солунга чырыткан боор мен. Хуулгаазын ужурадар дүштерге ажиттына бээр. Кол-ла

чүве — оттуп келгеш, ону сактып, бирден-бирээ чокка ону дораан бижип алыры чугула. Ындыг дүштерни үш дүн ортузунда оттуп келгенимде, демдегелелге бижий тыртып алыр чордум. Бодумда бир дүшке хамаарыштыр бижип каан чечен чугаа бар. Парлаар чер чок, чыдар-дыр. Ботта акша чогу-биле ном кылдыр үндүрер дыка хөй чечен чугаалар, амыдыралдан чугаалар, шүлүглелдер, шүлүктөр чыындылары каш-даа ном хем-чээлдиг болуп болур «кара үжүк» бооп, боттун хууда архивинде чы-дар. Чогаалда өлүм чок, мен «бурганнай-даа» берзимзе, эки хүн, эки хөөннүң кижилериниң ачызында кажан-бир чырык көөр аас-кежик туруп болур. Арга чадаарда бот-тун күзели-биле шенелде кылдыр «Сылдыстарның сырылары» деп аттыг бир номну үндүргенимни сагындырып каайн. Ооң кол редактору ТываКУ-нуң тыва чогаал бол-гаш нити дыл эртемнериниң кафедрасының доцентизи К.Б. Дор-жу. Ол ном Клара Бүрбүлдеев-наның деткимчези-биле каш чыл бурунгаар үнген.

Артыңдан кончуг шыырак дет-кимчен бар-дыр, Буян. Ам чүгле бодундан хамааржыр. Деткимче чокта, чалгыны чүгленмээн куш оглу-биле дөмей боор чораан. Манаа база бир таварылганы би-жип көрейн. Мээң уйнуум 5 класска

өөренип тургаш, шүлүк бижир сонуургалдыг апарган. «Сылды чыгаш» солунга чуруу-биле ка-парладып эгелээш, оон хей-ат көдүрлүп, кырган-авазыңга тур-кааткан алды одуруг шүлүк биж-алгаш, аппарып бээрге, чырың үнгени-даа чок, 3 ай чыткан. С-чаан ону кым-даа сүрүшпээн. М-баргаш сураглаарымга, мын-бар-ла деп каар. Парлаар-пар-вазын-даа чугаалавас. Демги-нуум оолдун «парлаваас чүвем канчаар ону» дээш сонуургал-ошкен. Спортче хандыкшып ки-ген. Мындыг база болгулаар чор-ду. Азарганчыг чүве дээш бир-чүүлче сундуккан уругларны сеткил-сагыжын хомудадыттар ол сонуургалындан хөйну халы-өскээр чардыга бээрге, дөм-хомуданчыг боор чораан.

Буян, сенде быжыг тура-соруу бурунгаар көрүш бар-дыр. Мээ-бо каш сүмемни хандыр өөренип амыдыралыңга, ажылыңга амы-чорууруңу күзедим. Оон-даа мээ-нү сүмелеп болур мен, ыңаа-даа солун арны хемчээлдиг бол-Мооң-биле кыска чагыг-сүмел-римни доозуп, чогаал ажылы-со-нуургалыңның чечектери моон-даа соңгаар улай-улай частып тур-зунам.

Сарыг-оол САНЧЫ хоочун бижикчи.

Кызыл хоорай.

Декабрь 10 — Футболдун бугу-делегей хүнү

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНАДЫ
РОССИЯГА ЭРТЕР

Кыштын бирги айының баштайгы хүнү — декабрьның бири Россияның чонунга езулуг чайгы байырлалды азы дорту-биле бижирге, спортчу оюннарның эң нептереңгейи болгаш солуну — футболдун 2018 чылда делегей чемпионатын чуртка эрттирер эргени белекке сөңнээн.

Ийе харын, кандыг-даа чуртка бо чемпионатты эрттирери — аажок хүндүткел болгаш чоргаарал. Россия мурнунда чылдарда база өске-даа депшилгелиг, спортчу күрүнелер ышкаш, бут бөмбүүнге чемпионатты эрттирер күзөлдиг турган. Дилег чагыгны кирип-даа турган. Ынчалза-даа 2018 чылдың чемпионатын эрттирер чагыг кайы-даа күрүнелден артык түңнелдиг, чедишкениг болган.

Бут бөмбүүнге ол чемпионатты бодунун чуртунга эрттирер чагыгны Россиядан аңгыда, кончуг шыырак командаларлыг Англия (бут бөмбүү оюнунун төрүттүнген чурту), Испания (бут бөмбүүнге чыынды командалык амгы үеде делегей чемпиону) Голландия, Бельгия болгаш Португалия база кириген турган.

Цюрих хоорайга, ында ФИФА-ның штаб-квартиразына, Россияны тирикчи болган деп бут бөмбүүнге делегей федерациязының президенти Йозеф Блаттер чарлап-тарга, ол-ла кезээ Россияның Чазаның Даргазы Владимир Путин ук хоорайга кезээ ужул чедер-геш, хамык аалчыларга, киржикчилерге байыр чедирген. Маңаа В.Путин шилилге боор хүнде делегей федерацияның кежигүнне-

ринче ыйыдышкын кылбазы-биле Цюрихке чорбас деп шийтирлеп алган турганын сагындырып каары артык эвес. Чазак Даргазының бо мерген базамы шиликчилерге эки салдарлыг болган: Россияны бут бөмбүүнге 2018 чылда эртер делегей чемпионатының ээзи кылдыр федерация шилип алган.

Бут бөмбүүнге делегей чемпионаты Россияга чүгле бир дугаар эртер эвес, а Чөөн Европа чуртта-рының төөгүзүндө оон девискээринге эң баштай эртер. Чаңчыл езугаар бут бөмбүүнге 2018 чылдың чемпионатына Россияның чыынды командалык ол оюннарның ээзи кылдыр шилилге маргылдаалар чокка киржир. Дөрт чыл болгаш чаңгыс катап эртер бо чемпионат кайы-даа чуртка эрткенде, улуг спортчу байырлал болур. Аңаа спортчу оюннардан аңгыда, улуг экономиктиг күчү-күш база чыгыдынар.

— Россия 2018 чылдың делегей чемпионатын бидик деңгелге эрттирер харык-шинектиг. Ол үеде чедир чуртун улуг дээн 13 хоорайына 16 чаа стадионнарны тудуп, ажыг-лалга кирир. Аңаа чедир оруктарны, аалчылар бажыңнарын, хөй-ниитинин чемненилге черлерин хөй-биле ажыдар. Чуртун бюджетти

чемпионатты бидик деңгелге организастан эрттиреринге ниитизи-биле 300 миллиард рубльди чарыг-даар. Чемпионатка хамаарыштыр нормативтиг хоойлу-дүрүмнерни хүлээп алыр тускай күрүне комиссия тургузар — деп, Россияның Чазаның Даргазы В.Путин шилилге тирилге соонда медеглээн.

Россияның удуртулгазы чуртка массалыг спортту сайзырадыры-биле дыка улуг ажылдарны кылып турар. Сөөлгү үш чыл дургузунда чуртун улуг-биче хоорайларына ам-даа 500 стадионнарны немей тудары көрдүнгөн. Бут бөмбүү ойнаар чаа шөлү Кызылдың 5 чылы аттыг стадионга ийи чыл бурунгаар чаткаш, ону таныттынмас кылдыр чаарткан. Аңаа бут бөмбүүнге республиканың чемпионаты эртип турар. Чаа стадион Шагаан-Арыгга келир чылын, оон соонда Ак-Довуракка ажыг-лалга кирер. Бо дээрже спортче канчаар-даа аажок сагыш болгаш капитал салышкыны болур.

Маңаа 2014 чылда Сочиге элчеглиг кышкы Олимпий оюннары эртерин сагындырып каалы, а бут бөмбүүнге 2014 чылдың делегей чемпионаты Бразилияга эртер...

Спорт килдизи.

Юбилейинер-биле!

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, 1978 чылда Красноярск хоорайга болган бальный танцыга 1 чергениң дипломун чаалап алган, Россияның Чазаның Даргазы В.В.Путинниң медалының эдилекчизи, Тере-Хөл кожуунунун чүүл школазының танцы башкызы **Чечек Халбаев** **СЮРИОНМААГА** 50 харлаан юбилей-биле дараазың одуругланы тураскааттым:

50 харның үжөн үжүн
Культурага бараалгаттын.
Кыдай биле Ажыкмаадан
Дудак чокка танчыладың.
Тергиннерниң одуруунче
Тендиш дивейн үнүп келдин.

Төрөл чонун, эжиң-өөрүн
Дөгережи мөгейип тур.
Путинниң медалы сээң
Бидик хөрээң каастап чор
«Чечек» дижиң Халбаев
Чечектелип мөңгө чуртта!

Хөй чылдарда культурага кады ажылдап чоруур эжи, Россияның культуразының уран чүүл эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың Дээди Хуралының шаңналының эдилекчизи, Тыва культуразының «Алдын холдар» мөөрейиниң дипломунун эдилекчизи, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Кунгуртугунун уруглар библиотеказының эргелекчизи

Мария Дагбаевна Суругу

Чогаадыкчы кезээже чалалга

Тываның Улустун чогаалчызы Ч.Ч. Кууларның 70 харлаан тураскааткан чогаадыкчы кезээ бо чылдың декабрь 9-та 17.00 ш Улусчу чогаадылга бажыңыга болур.

Концертче кирер билеттин орнунга «Улуг-Хем» сеткүүлүн рубль-биле садып алырын дыңнадып тур.

Харылзажыр телефон 3-34-60.

Оргком

Прокурор хыналда

ДИСКОТЕКАГА ПРОКУРОР
БОДУ КЕЛГЕН...

ТР-ниң прокуратура органнары интеллектуалдыг адырында хоойлу-дүрүм күүселдезиниң хыналда чоруткан.

Авторлар эргелери азы авторлар шаңналының төлөвириниң дугайында «Россияның авторлар ниитилели» Бүгү-россияның хөй-ниити организациязы-биле керээ чарбаан бол, хөгжүм фонограммаларын ажыглап турар культура албан черлери, хөй-ниитинин чемненилге черлери, ХБАБ органнары дээш, өске-даа албан черлерин хынаан. «Россияның авторлар ниитилели» организациязы хөгжүм чогаалын ажыглаарына хамаарыштыр олар-биле керээ чарарындан азы чардыгдан керээ езугаар төлөвир төлээринден ойталаар тава-рылгаларга бо-ла дужуп турар.

Хыналданың түңнелинде республиканың культура бажыңнарында темалыг кезээлер, аныктарга танцы-сам дээш, хөгжүмнү оон-даа өске хемчеглер хөй-биле эртип турары илерээн. Ында национал тыва, орус болгаш даштыкы ырларны калбаа-биле ажыглап, ойнадып турар. Ынчалза-даа ол ырларлыг компакт-дисктерде чөпшээрел бижики, оларның даштында бүдүрүкчүнүн хыналда марказы база автор эрге эдилекчилериниң дугайында дыңнадыг чок бооп турар. Аудиобижики терни автор эрге эдилекчилериниң чөпшээрели чокка флеш-карталарже, компакт-дисктерже кири бижиттирип алгаш, ажыглап турары хоойлу-дүрүм хажыдышкыны кылдыр санаттынар.

Тургустунуп келген байдалга

хамаарыштыр Бай-Тайга, Хемчик, Би-Хем, Сүт-Хөл ко-нарының культура бажыңнар директорлары беш сагынды-ларны алган.

Сүт-Хөл кожуунунун ХБАБ-лели база сагындырыгы а-Танды, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Сүт кожууннарында болгаш Ка хоорайда садып-сайгарар чө-рел чок дисктерни садып Т-Янзы-бүрү видеофильмнерли дисктерде оон бүдүрүкчү-үндүрген черинин, автор эрге-нин, чөпшээрел бижикини ады-гаш номериниң дугайында кан-даа дыңнадыг чок болган. аңгыда албан турар ужурул-выр демдектериниң чогу сайгар-чыларга янзы-бүрү бергедээш-нерни тургузуп турар.

Хыналданың түңнели «Геста» КХН-ниң директорунун лээлгезин күүседип турар аж-дакчыга, «Алантос» рестораны директорунга болгаш хууда сайгарлыкчыларга хоойлу хажыдышкыны эдил алыры-ба сагындырылганы берген. А сайгарлыкчы С.В. Ондарга хажы-рыштыр РФ-тин Административ-чурум хажыдышкынынның кодекизиниң 7.12 чүүлүнүн 1-ни зээ-биле кеземче херзэн оттур-тур.

Ольга МОНГУ
ТР-ниң прокуратуразының
федералдыг хоойлужудулга
талазы-биле хайгаарал кил-
дизиниң улуг прокурору.

Чагыдылга — 2011 (I)

"ШЫН" — ЧОННУН СОЛУНУ

2011 чылдың бирги чартык чылында «Шын» солунунун чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Чартык чылда чагыдылга өртээ:

Албан черлеринге болгаш организацияларга—455,64 рубль. Хууда чагыдыкчыларга—395,64 рубль.

Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчилеринге, I, II бөлүктүн инвалидтеринге — 353,34 рубль.

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде:

Чартык чылда — 300 рубль. Үш айда — 150 рубль. Бир айда — 50 рубль.

Чагыдылга даарта доостур.

Хүндүлүг чонувус, Чаа чылда «Шын» солунуну болуру-биле ону дарый чагыдып алыңар!

ДЫҢНАДЫГ

Тожу кожуунун чагыргазынче Россия Федерациязының хамаатызы **Анжела Сергеевна Хуваалгадан** хуу чуртталга бажыңын тудуп алыры-биле Тыва Республика, Тожу кожуун, Сыстыг-Хем сумузу, Центральная кудумчузу, 12 деп адрессте (адресстиг, уг-шии билдингир) чурттакчылыг суурларның черлеринден ниити шөлү 2000 дөрбелчин метр чер участогун (шөлү чижеглеп санаан, үлээшкын соонда тодараттынар) үш чыл хуусаада арендага бээрин дилээн билдиришкын кириген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда бижимел билдиришкыннерни болгаш аңаа удурланышкыннарны Тожу кожуунун чагыргазы хүлээп алыр.

Чагаалар аразындан

БУЯННЫГ
ЭМЧИ

Мен бо чүүлге ак сеткилдиг, буянныг, аныяк эмчи **Омак Олегович Малбык-оолдун** дугайында бижикседим. Ону езулуг эмчи кылдыр бойдустан чайгаар-ла чаяап каан деп болур.

Мээң оглумну Улуг-Хем кожуунун төвү Шагаан-Арыг хоорайның төп эмнелгезинге дыка берге байдалга эккелген. Ону бир дерзизи кижиги Эйлиг-Хем суурга кезээки шакта хөй катап бижектээн болган. Ол-ла хүн оглумну эмнелгеге эккел шыдаваан, хондургаш, даартазында дүшпөт эмнелгеге кончуг берге байдалда эккел чыттырарга, оглум ышкаш назылыг бо эмчи ийи удаа кезишкын кылып, амы-тынын камгалап алды.

Аргажок берге байдалга чыткан оглумну диргизип каан эмчиге черге чедир мөгейип ор мен. Оглум бүгү назынында инвалид бооп арткан. Ынчалза-даа меңээ кол-ла чүве—оон аравыста дириг чорууру. Оглумну биске катап «сөңнээн» эмчи **Омак Олегович Малбык-оолга** эң-не экини, кадыкшылды болгаш буянныг ажыл-ижинге чедишкыннерни күзеп артым!

Зоя МААДЫ,
башкы.

Чаа-Хөл суур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О.КУУЛАР.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7830. Чагыг 148. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакредит»
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304140.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирь-регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодолдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.